

ДАРИЙ ТИЛИДА АФФИКСАЛ СИФАТ ЯСАЛИШИ

Холида Зикриллаевна АЛИМОВА

Филология фанлари доктори, доцент

Эрон-афғон филологияси кафедраси

Тошкент давлат шарқшунослик университети, Тошкент, Ўзбекистон

АФФИКСАЛЬНОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ЯЗЫКЕ ДАРИ

Холида Зикриллаевна АЛИМОВА

Doctor of Sciences, Associate Professor

Department of Iran-Afghan Philology

Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan

FORMING ADJECTIVES BY AFFIXATION IN THE DARI LANGUAGE

Kholida Zikrillaevna ALIMOVA

Doctor of Sciences, Associate Professor

Department of Iran-Afghan Philology

Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent, Uzbekistan xolidaxon66@mail.ru

UDC (УЎК, УДК): 81-23.: 372.8

For citation (иқтибос келтириш учун,
для цитирования):

Алимова Х.З. Дарий тилида аффиксал сифат ясалиши// Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — № 3 (32). — С. 10–27.

<https://doi.org/10.36078/1595397898>

Received: May 5, 2020

Accepted: July 15, 2020

Published: July 20, 2020

Copyright © 2020 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

Аннотация. Аффиксация дарий тилида сўз ясалишининг энг бой ва сермаҳсул усулидир. Сифат ясовчилар орасида *ی -i* (ی نسبت -i) суффиксининг алоҳида ўрни бор: у чексиз валентликка эга ва бу сифатларга хос категориал маънно билан изоҳланади. Ҳозирги дарий тилида *ى -i* суффиксининг вазифаси янада кенгайган: унинг шахс оти вазифасида қўлланиши фаоллашган. Шунингдек, сифат сўз туркумида, отлардан фарқли равища, префиксал сўз ясалиши маҳсулдор. Асосдан англашилган нарсага эга эмаслик белгиси *بے bē-*, *نâ nâ-*, *نا na-*, *لâ lâ-* ва *لbelâ-* префикслари орқали ифодаланади. Ўтган йиллар давомида дарий тили ҳар томонлама ривожланди, унинг барча соҳаларида, давр талабига мос равища, жиддий ўзгаришлар юз берди. Дарий тилининг шаклланиш, ривожланиш ва такомиллашиш йўлларини тадқиқ этиш, бу жараёнда амал қиласиган қонуниятлар, сабаб ва имкониятлар, сўз ясалишидаги тамойилларни белгилаш долзарб хисобланади. Бу эса бевосита мазкур тилнинг ўз материаллари асосида маҳсус тадқиқотлар олиб бориш зарурлигини кўрсатади. Мақолада дарий тили сифат ясалишидаги маҳсулли / маҳсулсизлик, сермаҳсул / каммаҳсуллик, буларнинг сабаб ва қонуниятлари сўз ясалиш имконияти билан боғлиқлиги ўрганилди.

Калит сўзлар: аффиксация; сифат ясалиши; маҳсулли / маҳсулсизлик; сермаҳсул / каммаҳсуллик; сўз ясалиши имконияти.

Аннотация. Аффиксация в дари является наиболее богатым и продуктивным способом словообразования. Среди аффиксов, образующих имя прилагательное, суффикс *ى -i* — *ی نسبت -i* — занимает особое место: он обладает неограниченной валентностью, что объясняется свойственным для прилагательных категориальным значением. В современном языке дари функциональный круг суффикса *ى -i* ещё больше расширился: он стал активнее использоваться в выражении имени

деяния. Так же характерной особенностью имен прилагательных в отличие от существительных является продуктивность префиксального словообразования. Необладание подразумеваемым в основе предметом передается при помощи префиксов отрицания **بے bē-**, **نَا nā-**, **نَا na-**, **لَا lā-** и **لَا belā-**. В последние годы в языке дари стало заметным его всестороннее развитие, где со временем произошли ощутимые изменения во всех его областях. И в связи с этим все большую значимость приобретает изучение вопросов путей формирования, развития и совершенствования языка дари, обоснования причин, закономерностей и возможностей данного процесса, а также определения принципов словообразования. Это в свою очередь указывает на необходимость проведения отдельного исследования языка дари непосредственно на основе его собственных материалов. В статье изучены продуктивность/непродуктивность, высокопродуктивность/малопродуктивность образования прилагательных, связь словообразовательных возможностей с их причинами и закономерностями.

Ключевые слова: аффиксация; словообразование прилагательных; продуктивность/ непродуктивность; высокопродуктивность/ малопродуктивность; словообразовательная возможность.

Abstract. Affixation is the most productive method of word-forming in the Dari language. Among the affixes that form the adjective, the suffix **-i** (بای نسبت *yâ-ye nesbat*) has a special place: it has an unlimited valency, which is explained by the categorical meaning characteristic of adjectives. In the modern Dari language, the functions of the suffix **-i** has expanded: it has become more actively used in the expression of agent nouns. Furthermore, in contrast to nouns, the characteristic feature of adjectives is the productivity of prefixal word-formation. Lack of characteristic, contained in a word-formation basis, is achieved by using the negative prefixes **بے bē-**, **نَا nā-**, **نَا na-**, **لَا lā-** and **لَا belā-**. In recent years, the comprehensive development of the Dari language has become noticeable, during which time there have been tangible changes in all its fields. And in this regard, the study of the questions of the ways of forming, developing, and improving the Dari language, substantiating the reasons, regularities, and possibilities of this process, as well as determining the principles of word-formation, is becoming increasingly essential. This, in turn, points to the need for a separate study of the Dari language directly based on its materials. The article explores the relationship of the possibility of word-formation with the reasons and regularities of productivity / non-productivity, high productivity / low productivity of word-formation of adjectives based on materials in the Dari language.

Keywords: affixation, word-formation of adjectives; productivity / non-productivity; high productivity / low productivity; the possibility of word-formation.

Кириш. Бугунга қадар ўзбек тилшунослигига дарий тили бўйича муайян илмий ишлар амалга оширилган бўлса-да (1, 10), айни тил сўз ясалишига доир фундаментал тадқиқотларнинг йўклиги, дарий ва форс тиллари сўз ясалиши тизимидағи ўхшаш ва фарқли жиҳатларни чегаралаш зарурати долзарб хисобланади. Мақолада дарий тили сифат туркумидаги аффиксал сўз ясалишини тадқиқ этиш, сўз ясалишидаги имкониятлар, имкониятдаги чекланишларни аниқ белгилаш мақсад қилинади. Дарий

тилида аффиксация усули орқали сифат ясалишида маҳсулли сўз ясовчиларни аниқлаш; сифат ясалишида маҳсулли / маҳсулсизлик ҳамда сўз ясаш имкониятларини белгилаш; маҳсулли сўз ясалиш типлари асосида дарий тили сўз ясалиши системасидаги ўзгариш ва тараққиётни очиб бериш тадқиқотнинг вазифалари этиб белгиланган.

Тадқиқотга манба сифатида 1990–2019 йиллар замонавий дарий насли ва публицистикаси, жумладан, «*Anis*», «*هیواد Hēwād*», «*اسیس Anis*» «*عصر نو Asr-e naw*» газеталари материалларидан танланган мисоллар картотекасидан фойдаланилди.

Тўпланган материалларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, улар тавсифий, қиёсий, систем-структур ва компонент таҳлил методлари асосида ўрганилди.

Асосий қисм. Дарий тилида сифат ясалишида ҳам асосий сермаҳсул усул аффиксациядир. Сифат ясовчи маҳсулли аффиксларни умумий белги-хусусиятларига кўра қуидаги икки асосий гурухга ажратиш мумкин: 1) нисбий белги билдирувчи сифат ясовчилар; 2) эгалик ёки эга эмаслик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар.

Нисбий белги билдирувчи сифат ясовчилар

и -i суффикси

и -i (алломорфлари: بى -yi, گى -gi, وى -wi) суффикси (بى نسبت -yâ-ye nesbat ёки بى نسبى -yâ-ye nesbi) ўрта форс тилидаги -ig, бошланғич шакли -ik (-ук', моний ёзувидаги матнларда — -yg) < эр. *-ya-ka- дан келиб чиқкан (4, 69). У нисбий сифат ясовчи энг маҳсулдор суффикс саналади: унинг валентлик даражаси жуда юкори ва барча ясама сўзларни луғатларда қайд этиш имконияти йўқ. «Сўз ясалиш асоси+i» моделида ўз ва ўзлашмалигидан қатъи назар, нафакат лексик морфемалар, балки фразеологизм ва сўз биримлари ясовчи асос вазифасида кела олади.

Хозирги форс-дарий тилларида бу суффикснинг маънолари кенгайган: у орқали шахс оти ясалиши юкорида айтилди: غچکي گچаки ġečaki 'ғижжакчи', بندى bandi 'асир', 'маҳбус'. Т.Д. Чхеидзенинг ёзишича, бундай сўз ясаш типи ўрта форс тилида кузатилмаган (13, 25). Бироқ ўрта форс тилига оид тадқиқотларда нисбий сифатларнинг шахс белгиси учун қўлланадиганлари от вазифасида келганини кузатиш мумкин: šahrīg (štryk') 'шахарлик (киши)', 'фуқаро' (šahr (štr', моний ёзувидаги матнларда — šhr) 'мамлакат', 'шахар', 'вилоят'), zēndânīg (zynd'nyk') 'маҳбус', 'аристон' (zēndân (zynd'n') 'зиндон') (4, 69). Шахс отлари сифатларнинг отлашуви натижасидир: کللى kâboli 1. 'Кобул(га оид)', 2. 'кобуллик', زغالى va ز غالى zoğâli 1. 'кўмир(га оид)' 2. 'кўмирчи'. «Дарирусский словарь»да (3) jawâli 'хаммол', 'юк ташувчи', برقى barqi 'электрик'; 'электромонтёр', سگرتى segreti 'кашанды', 'чекадиган киши', چلمى čelamî 'чилимкаш' каби айрим сўзларнинг факат шахс оти, کبابى kabâbi 1. 'кабобпаз', 'кабобчи', 2. 'кабоб(га оид)', شكارى šekâri 1. 'овчи', 2. 'ов(га оид)' каби баъзи сўзларнинг эса аввал шахс оти, сўнг нисбий сифат، نسوارى naswâri 1. 'жигар ранг' 2. 'нос чекувчи', شرابى šarâbi 1) 'маст', 2) 'ичкиликтоз', 'пиёниста' кабиларнинг эса аввал нисбий сифат, сўнг шахс оти маъноси қайд этилгани ясама сўзлар маъноларининг тил сатҳида қўлланилиш даражасини кўрсатади.

Ясама сўзларнинг отлашуви отларнинг бошқа маъно турларида (нарса-буюм ва ўрин-жой отлари) ҳам кенг кузатилади: بارانى bârâni 'плащ' باران bârân 'ёмғир' → باران bârâni 'ёмғирли', 'ёмғир(га оид)': бу маъно классик форс тилида қайд қилинган (5, 214), قره قلى qaraqoli 'қорақўл (телпак)' قره قلى qaraqol 'қорақўл' → قره قلى qaraqoli 'қорақўл(га оид')', نانوايى nânwâyi 'новвойхона' نانوايى nânwây 'новвой' → نانوايى nânwâyi 'новвой'.

пишириш (ёпиш)га оид’), *xayyâti* ‘хияти’ (‘тикувчи’ → *xayyât* ‘тикувчи’), *ketâbforôši* ‘китоб дўкони’, ‘китоб растаси’ (*ketâbforôš* ‘китоб сотувчи’ → *ketâbforôši* ‘китоб савдоси...’), *qannâdi* ‘қандолатчилик дўкони’ (*qannâd* ‘қандолатчи’ → *qannâdi* ‘қандолатчилик...’), *sâatsâzi* ‘соатсозлики’ (*sâatsâz* ‘соатсоз’ → *sâatsâzi* ‘соатсозлик...’). Баъзи ясама сўзларда ясовчи элемент билан семантический бўлганиш йўқолган: *šeķâri* ‘чийдухоба’ (*šeķâr* ‘ов’), *halabi* ‘(ок) тунука’ (*halab* ‘Халаб (Алеппо)’ (*Curiyadagi shaҳar nomi*)), *činî* ‘чинни’ (*Čin* ‘Хитой’). Бироқ барча ясама сўзларни транспозиция усули ҳосиласи сифатида баҳолаш нотўғри. Сифатларнинг отга кўчиши (ҳоҳ бу эллипсис, ҳоҳ бошқа субстантив усул бўлсин) сўз ясалиши нутқи назаридан транспозициянинг хусусий моделларини вужудга келтиришини унутмаслик керак.

-i суффикси кўп маъноли: ясама сўзлар бир неча маъно ифодаласи мумкин. Масалан:

زبان افغانی	<i>zabân-e afġāni</i>	‘афғон (пушту) тили’ → мансублик
رقص افغانی	<i>raqs-e afġāni</i>	‘афғонча ракс’ → услуб, тур, хил
هیئت نمایندگی افغانی	<i>hay'at-e nomâyendagi-ye afġāni</i>	‘афғон делегацияси’ → ўринга муносабат, хослик
کشی جنگی	<i>keşti-ye jangi</i>	‘ҳарбий кема’ → мўлжалланганлик
فل جنگی	<i>fil-e jangi</i>	‘жангчи фил’ → фаолият
روحیہ جنگی	<i>röhîya-ye jangi</i>	‘жанговар рух’ → тавсифий баҳо

Демак, бир ясама сўз (нисбий сифат)нинг ўзи аниқланаётган сўз, нуткий матн ва қўлланиш ўрнига кўра турли сўз ясалиш типларини ташкил қилиши мумкин. Бу эса бундай ясама сўзларни семантический гурухларга ажратишда қийинчилик туғдиради. Қўйида уларни таснифлашда нисбатан кўп учрайдиган маънолари эътиборга олинди.

Материаллар таҳлили *-i* суффикси — орқали ясалган сифатларни куйидаги семантический гурухларга ажратиш имконини берди:

1. Асосдан англашилган нарсага алоқадорлик, мансублик, оидлик: *lîsâye fârsi* ‘форс тили’, *lîsâye Ǿas̄kari* ‘ҳарбий лицей’, *olum-e ejtemâ’i* ‘ижтимоий фанлар’, *mo’âyena-ye tebbi* ‘тиббий кўрик’, *rawâbet-e farhangi* ‘маданий алоқалар’.

2. Аниқланмиш вазифасидаги сўз билдириган нарсанинг ясовчи асосдан англашилган нарса-предмет учун мўлжалланганлиги: *otâq-e jarrâhi* ‘жарроҳлик хонаси’, *gandom-e toxmi* ‘уруглик буғдои’, *maydân-e hawâyi-ye âzmâyesi* ‘синов аэродроми’, *keşti-ye jangi* ‘ҳарбий кема’.

3. Предметнинг нимадан ишланганлиги, материали: *mojassama-ye sangi* ‘тошҳайкал’, *bâdi-ye fölâdi* ‘пўлат кузов’, *pol-e rêsmâni* ‘осма кўприк (канат кўприк)’, *tasma)-e čarmi* ‘чарм камар (тасма)’, *qalamdân-e čöbi* ‘ёғоч қаламдон’, *zoruf-e šišayi* ‘шисша гулдон’, *goldâni-ye šišayi* ‘шисша гулдон’, *garbi* ‘гарбий минтақалар’.

4. Ўринга муносабат, хослик: *mamlakat-e kôhi* ‘мөлкет кӯҳи’ (*mamlakat* ‘мамлакат’), *čarâğ-e aqabi* ‘орқа фара’, *fazâ-ye xâreji* (*dâxeli*) ‘ташқи (ички) фазо (майдон)’, *manâteq-e garbi* ‘гарбий минтақалар’.

Асосдан англашилган жойга мансуб ёки шу территориияда яшовчи шахсни билдирувчи сифатларнинг отлашиш хусусияти кучли: لوگری *lôgari* ‘лўгарлик’ (*lôgar* ‘Лўгар’ (вилоят номи)), چинайи — *çinâyi* چینى — *çini* ‘хитойлик’ (*çin* ‘Хитой’), оропаби *orupâyi* ‘европалик’ (*orupâ* ‘Европа’), қоҳстани *kohestâni* ‘тоғлик’, ‘тоғли жойда яшовчи киши’ (*kohestân* ‘тоғли жой’), шәри *şahri* ‘шахарлик (киши)’ (*şahr* ‘шахар’).

5. Пайтга муносабат, хослик: Afḡānestân-e emrōzi ‘бугунги Афғонистон’, kamp (ordugâh)-e zemestâni ‘кишики лагерь’, tatbiqât-e xazâni ‘кузги харбий машғулот’, namâşgâh dâimi ‘намишгâх даймî’, ta’limât-e nahâri ‘кундузги таълим’, hawâdes-e ba’di ‘кейинги ходисалар’.

6. Микдорий хусусият: لين چهارسىمى layn-e čahârsimi ‘түрт симلى электр линияси’, تخته روسى سەلەي taxta-ye rusi-ye selâyi ‘уч қатламли фанер’, سىستەم بۆھزبى sistam-e otâq-e dunafari ‘икки кишилик хона’, سىستەم بۇغىرى duhezbi ‘икки партىялы система’.

7. Хосса (харакатланиш воситаси ва усули): آسیاب بادى âsyâb-e bâdi ‘шамол тегирмони’, رجعت اجبارى otu-ye barqi ‘электр дазмол’ raj ‘at-e ejbâri ‘мажбурий чекиниш’, حمله ناگهانى hamla-ye nâgahâni ‘күккисдан хужум’.

حافظه چشمان میشی *čašmân-e mēši* ‘کүйکүز’, گوسپندی *hâfeza-ye xargôši* ‘томуқмия’, خرگوشی *gospandi** ‘итоаткор, мүмин, ювош’.

رنهڭ آلىسى رنگ-اىسى rang-e âsmâni ‘ҳаво ранг, мовий, зангори’ rang-e abi ‘ҳаво ранг, күм-күк’, پارچە گلابى pârça-ye golâbi ‘пушти мато’, خرمايى xormâyi ‘оч rang-e qahwayi ‘кахва ранг, түк жигар ранг’, رنگ ق فهوه يى қизгиш; қүнғир’.

10. Услуб, тур, хил: *ta'mir-e orupâyi* ‘европача бино’, *raqs-e afḡâni* ‘афғонча ракс’, *qâlin-e irâni* ‘эронча гилам’/raqs-e afḡâni ‘афғонча ракс’, *mâhi-ye daryâyi* ‘дарё балиғи’.

11. Эгалик: *هوای بارانی halwâ-ye bâdâmi*, ‘бодом ҳолва’, *هواي بادامي hawâ-ye bârâni*, ‘булутли (ёмғирли) ҳаво’, *وادي آفتابى wâdi-ye âftâbi* ‘серкүөш водий’.

12. تاسифий баҳо: شهر صنعتی şahr-e *jâni* ‘самимий дүст’, نیروهای مترقی nayrōhā-ye *motaraqqi* ‘саноат шаҳри’, وطنپرست حقیقی watanparast-e *haqiqi* ‘чинакам ватанпарвар’, مطالعه سطحی motâle’-a-ye *sathi* ‘юзаки тадқиқот’.

13. Ҳолат: *mard-e fedâyi* ‘фиодоий киши’, *šêr-e zanjiri* ‘шер зنجирли’, *zanjirband* ‘занжирбанд шер’.

14. Иш-ҳаракат ва фаолият: *fil-e jangi* ‘жангчи фил’ мрдшкарӣ, *mard-e šekâri* ‘овчи киши’, *askar (nafar)-e parâšuti* ‘парашютчи’.

Мазкур сўз ясалиш типисида сифатлар вазифа бажарувчи маъносини ифодалагани учун уларнинг отлашуви кенг кузатилади.

15. Характер-хусусият: آدم بىنگى *âdam-e bangi* ‘банги (одам)’, آدم اجتماعى *âdam-e ejtemâ‘i* ‘киришишими одам’.

Бундай сифатлар асосдан англашилган маъно билан боғлиқ холда шахс белгисини ифодалагани учун кўп ҳолларда сифатланмиш тушириб қолдирилиб, сифатловчи сўз от тарзида қўлланаверади: شرابي *şarâbi* ‘ичкиликбоз’, ‘пиёниста’ شراب *şarâb* ‘вино’; ‘спиртли ичимлик’، علی *amali* ‘банги’, ‘гиёхванд’ مازقى *amal* ‘наркомания’, ‘гиёхвандлик’), مازقى *mazâqî* ‘хазилкаш’; ‘хүччакчак олам’ مازق *mazâq — مازق* مازقى *mazâh* ‘хазил’;

‘мазах’), صحبتی *sohbati* ‘яхши суҳбатдош’; ‘киришимли одам’ (3, 494) (‘сұхбат’), صحبتی *xuni* (11) ‘қотил’.

16. Муносабат: مهربانی *mehr-e mādari* ‘она меҳри’.

Бу типга шахс билан боғлик ясама сўзларнинг отлашуви хос. Унинг куйидаги ички гурухини ажратиш мумкин: маълум оқим ёки тӯдага муносабатни билдирувчи нисбий сифатлар отлашиб, шахс оти вазифасида келади; сўз ясалиш асоси кўпинча атоқли отлардан иборат бўлади: будайи *budâyi* ‘буддавий’ (буда) *budâ* ‘Будда (будда дини)’, پречми *parčamî* ‘парчамчи’ (пречам) *parčam* ‘Парчам (Байрок)’ (партия номи)).

17. Манба ва келиб чиқиши: جایزه اعطایی *jâyeza-ye e'tâyi* ‘тортиқ қилинган мукофот’, سود الغایبی *sawâd-e alefbâyi* ‘алифбо саводи’, قهرمان نمونه تجربه وی *qahramân-e asâtiri* ‘афсонавий қаҳрамон’, namuna-ye *tajrebawi* ‘тажрибали намуна’.

Юқорида материаллар таҳлили асосида сўз ясалишининг қандай типлари борлиги ёритилди. Кейинги тадқиқотлар давомида унинг бошқа янги типлари аниқланиши эҳтимолдан холи эмас. Маълумки, сўз ясалиш таҳлилида бу типлардан қай бирининг маҳсулдор ёки маҳсулсиз эканлигини белгилаш жуда муҳим. Форс-дарий тилшунослигида бу масала ўрганилмаган. Бироқ бу тилларга оид сўз ясалиши баҳсида ى -i суффиксининг маҳсулдорлиги доим таъкидланади (6, 76–77; 7, 71–73; 2, 122–125).

ى -i суффиксининг маҳсулдорлиги сабабларидан бири унинг кенг сўз ясаш имкониятлари билан белгиланади. Юқорида қайд этилганидек, «сўз ясалиш асоси+ -i» моделида ясовчи асос ўз ва ўзлашмалигидан қатъи назар, турли сўз туркумига оид содда ва қўшма сўзлар, сўз бирикмалари ва фразеологизмларга тенг бўлиши мумкин. Л.С. Пейсиков таъбири билан айтганда, асослар доираси очик, нутқда янги сўзларнинг пайдо бўлиши узлуксиз кузатилади ва уларни тил нормаси ҳамма вақт белгилаб беришга улгурмайди. ى -i суффикси валентлик даражасининг юқорилиги унинг сифатлар учун умумий бўлган белги маъноси билан изоҳланади.

ى -i суффикси ўрта ва классик форс тили даврларида ҳам маҳсулдор бўлған. Ҳозирги дарий тилида унинг вазифаси янада кенгайди. Юқорида келтирилган унинг шахс оти вазифасидағи маънолари (б та подтип кўрсатилди) буни тасдиқлайди. Қолаверса, Л.С. Пейсиков таъкидлаганидек, *jârâi* ‘педаль’, *jâsigâri* ‘урна (папирос қолдиқлари ташланадиган идиш)’, *jâgoldâni* ‘таглик (гулавза учун)’, *jâangošti* ‘клавиша’ кабиларда -i суффикси «биринчи» сўз ясалиш ҳолатидаёқ от ясади ва бу ўринда отлашиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас (6, 183).

Шу ўринда айтиш керакки, ى -i پای نسبت *yâ-ye nesbat* нинг ундошдан сўнг *dêwâri* ‘деворий’ (دیواری -i), унлидан сўнг بى -yi *talâyi* ‘тилла(га оид)’), های غیر ملفوظ *hâ-ye ǵayr-e malfuz* га (дарий тилида: -a, форс тилида: -e) тугалланган сўзларда گى -gi (خانگي *xânagi* ‘уй(га оид)’) шаклида ишлатилиши форс тили учун ҳам аниқ қоида эмаслиги Л.Н. Киселева томонидан 1970- йиллардаёқ таъкидланган эди (2, 123). Шунингдек, мисоллар таҳлили орқали форс тилида тугалланган отлардан нисбий сифат گى -gi формантидан кўра بى -yi, айрим арабча ўзлашмалардан эса وى -vi билан ясалиши аниқланган ва дарий тилида وى -wi формантининг форс тилидан фарқли, сўз ясаш имконияти қайд қилинган (2, 123).

وى -wi суффикси дарий тилида -a га тугалланган сўзлардан, ўз ва ўзлашмалигидан қатъи назар, сифат ясади:

تجربی افسانه *afsânavi* ‘афсонавий’ (afsâna ‘эртак’, ‘афсона’), تربیوی *tajrobawi* ‘тажриба(га оид)’ (تجربه *tajroba* ‘тажриба’), tarbiyawi

‘тарбиявий’ (محاربی) *tarbiya* ‘тарбия’ (*mohârebawi* ‘харбий’), ‘тарбия’ (*mohâreba* ‘жант’, ‘уруш’), ‘мұқояса’ (*moqâyesawi* ‘киёсий’ (*moqâyesa* ‘мұқояса’), ‘намунои’ (*mentaqawi* ‘минтақавий’ (*mentaqa* ‘минтақа’)), ‘намуни’ (*nomunawi* ‘намуни’ (*nomina* ‘намуна’)), ‘гөявий’ (*aqidawi* ‘ақида’), ‘ақида’ (*aqida* ‘ақида’), ‘астованои’ (*ostowânawi* ‘цилиндрсім’ (*ostowâna* ‘цилиндр’), ‘бртанои’ (*bartânawi* ‘Британия(га оид’), ‘бртаны’ (*bartânya* ‘Британия’), ‘итальянчи’ (*itâlawi* ‘итальянча’), ‘италиялик’ (*itâliyâ* ‘Италия’)).

Форс тилида бундай ўринларда *-i* ишлатилади: ای افسانه‌ای *afşânei*, منطقه‌ای *mentaqei* (8, 106, 567) ва б.

Бу ҳолат бугунги кунда ҳам сақланиб қолган ва интернет орқали эълон қилинаётган Афғонистон ва Эрон форсийсида фарқланувчи сўзлар рўйхатида (25) қайд қилинмоқда.

Эгалик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар

کار -gâr//-egâr суффикси

Бу суффикс феъл негизига қўшилиб, шахс ёки нарса-предметнинг асосдан англашилган нарсага эгалиги, унда шундай нарса борлиги билан боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифатлар ясади: *sâzgâr* ‘муносиб’, ‘мувофик’; ‘кулай’ (*sâz* келишув, мувофиклик — *sâxtan* ‘курмок’, ‘ясамоқ’; ‘муросага келмок’, ‘ярашмоқ’ феълининг ҳозирги замон негизи (ҲЗН), *parhêzgâr* ‘ўзини (нафсини) тийган’, ‘зоҳидона ҳаёт кечирувчи’, ‘такводор’ (*parhêz* — *parhixtan* ‘сақланмоқ’, ‘эҳтиёт бўлмок’ феълининг ҲЗН), *mândegâr* ‘ўзгармас’, ‘доимий’ (*mând* — *mândan* ‘манден’ *mândan* ‘қолмок’; ‘сақланмок’ феълининг ўтган замон негизи).

Мисолларимизда феълнинг от қисми вазифасида ҳам учради:

ولی این کار ارزمند در خاطره پویای ادبیات کشور ما ماندگار خواهد شد (17)

...wale in kâr-e arzešmand dar xâtera-ye rôyâ-ye adabiyât-e kešwar-e mâ mândegâr xâhad şod

‘...бироқ бу бебаҳо иш элимиз адабиётининг изланувчан хотирасида сақланажак (ўрнашиб қолажак);

درست است که این مسلمان. مومن می تواند مثلا فعل "اضربوهن" را (که بزنید شان) معنا می دهد به نحوی معنا کند که با بقیه ای عقاید قرآنی اش ناسازگار نیفتند (26)

Dorost ast ke in mosalmân-e mo'men mêtawânad masalan fe'l-e «azrubuhunna» râ (ke bezanêd-eşân) ma'nâ mèdehad ba nahw-ê ma'nâ konad ke bâ baqiya-ye 'aqâyed-e Qor'âni-aş násâzgâr nayoftad

‘Тўғри, бу мўмин мусулмон, масалан, «уларни уринглар» маъносидаги «اضربوهن» феълини шундай шарҳлай оладики, унинг Куръони ақидалари давомига мос келади (номувофик бўлмайди’).

کار -kâr суффикси

Бу ясовчи асосдан англашилган маъно билан боғлиқ ҳолда шахснинг белги-хусусиятини ифодалайди:

اماңт (اماڭت) کار -*kâr*: اماڭت کار *amânatkâr* ‘ҳалол’, ‘софдил’, ‘ишончли’ (*amânat* ‘омонат’), احتیاط کار *ehtiyâtkâr* ‘эҳтиёткор’; ‘тежамкор’ (*ehtiyât* ‘эҳтиёт’), گناه کار *gonâhkâr* ‘геноҳкор’, ‘айбдор’ (*gonâh* ‘геноҳ’, ‘айб’);

نيکو (نېكىو) کار -*kâr*: نېكىو کار *nêkôkâr* ‘яхши фазилатли’, ‘саховатли’ (*nêkô* ‘яхши’, ‘эзгу’), ویران کار *wayrânkâr* ‘вайрон қилувчи’, ‘хароб қилувчи’ (*wayrân* ва *wérân* ‘вайрон’), راست کار *râstkâr* ‘виждонли’, ‘ҳалол’ (*râst* ‘тўғри’);

в) سифатдош + کار -*kâr*: ساخته کار *sâxtakâr* 1) ‘сохталаштирувчи’, ‘қаллоб’ 2) ‘фирибгар’ (*sâxta* ‘ясалган’ — ساخته), ‘ясамоқ’, ‘курмок’ феълининг ўтган замон сифатдоши), پختе کار *poxtakâr*

‘тажрибали’, ‘ишбилармон’ *poxta* ‘пишган’ — پختن *poxtan* ‘пиширмоқ’; ‘пишмоқ’ феълиниңг ўтган замон сифатдоши);

г) ҳаракат-ҳолат оти + **-қар**: سازشکار *sâzeškâr* ‘мунофик’, ‘риёкор’ ساختن 1) ‘битим’, ‘келишув’; 2) ‘тил бириктириш’ — *sâxtan* ‘ясамоқ’, ‘курмөк’ феълиининг XЗН ساز *sâz* + ش -eš суффикси орқали ясалган ҳаракат-ҳолат оти).

به علم ظاهر و باطن چراغ افروخته با من — بیامزد خدا استاد و پیر یخته کار من
(28, 131)

Ba ‘elm-e zâher-o bâten čarâğ afrôxta bâ man — byâmorzad xodâ ostâd wa pir-e poxtakâr-e man

‘Зохирий ва ботиний илмга мен бирла чирок ёккан — тажрибали устоз ва пиirimни худо ёрлақасин’.

نده -enda суффиксі

-enda суффиксли X3C замон тушунчасидан ажралиб, сифатлашади /فریقتن/ ва маъно жиҳатидан аниқланмишнинг белгисини ифодалаб келади: *ferêbenda* ‘алдамчи’, *arzenda* ‘арзирили’, *sôzenda* ‘суз / سوختن’, ‘кимматли’. Масалан: борҳи кшурҳай ғарбиӣ ке деха сал табииғ номоде бод ва шуарҳай 弗ېیندە аз худ дар азҳан мрдм فرېښتہ ساختہ ہے دند، (21)

Barxē kešwarhā-ye ġarbi ke dakhā sâl tablig namuda bud wa bâ še'ārhâ-
ve ferēbenda az xôd dâr azhân-e mardom ferešta sâxta budand

‘Үн йиллаб ташвиқот юргизиб, алдамчи шиорлари билан халкнинг онгигда ўзини фариштага айлантирган баъзи гарб мамлакатлари...’; قبه مناره‌ای زیاد و دلربای قصر سلطنتی فروغ خود را در صدای لرزان و سوزنده طفلکان و زنان از دست داده بودند... (15)

Qobba-ye menârhâ-ye ziyâd wa delrobâ-ye qasr-e sultanati forôğ-e xôdrâ dar sadâ-ye larzân wa sôzenda-ye teflakân wa zanân az dast dada budand

‘Шоҳ қасрининг кўп мафтункор миноралари куббаси ўз шукухини гўдаклар ва аёлларнинг ларзага солувчи ва аламли садолари остида қўлдан бой берган эди…’.

Хусрав Кашоний -*enda* (форс тилида -*ande*) суффиксининг равиш ва сифат (от — *A.X.*) билан бирикувидан сифат ясалишини қайд этади (22, 24):

بسنه *dir* ‘кеч’ → *direnda* ‘кечикувчи’, *bas* ‘кифоя’, ‘етар’ → *basenda* ‘етарли’, *shrm* ‘шрм’ → *šarmenda* ‘үятли’, *ğam* ‘ғам’, ‘қайfy’ → *ğamenda* ‘ғамгин’, ‘қайфули’.

شکسته دل و شرمناک به شکار یک پرنده کوچکی که از تشنگی کنار سنگی افتاده، زبانک می‌زد، پسنده کرد (34، 20).

Šekastadel wa šarmnák ba šékár-e yak parená-ye kučak-é ke az tašnagi kenár-e sang-é ofštáda, zabának mězad, basenda kard

‘Күнгли чўккан ва шармандаларча тош четида ташналиктан тамшанаётган (тилини қимирлатаётган) кичкина паррандани овлаш билан каноат килди’.

Дарий тили грамматик тизимининг долзарб муаммоларидан бири равишни сўз туркуми сифатида бошқа сўз туркумларидан, айниқса, исмий туркумлардан ажратиш билан боғлиқ. Масаланинг ўзига хослиги шундаки, исмий туркумга оид ҳар қандай сўз, албатта, семантик доира бунга йўл қўйса, от ёки сифат бўлсин, белги ёки хусусият, вақт, ўрин-жой ва ҳ.к. маъноларни ифодалаш билан бир қаторда, гап таркибида ҳол вазифасини бажариши, демак, равиш ўрнида ишлатилиши ҳам мумкин. Бундай сўзлар гурухида қўйидаги келтирилаётган ясовчилар иштироқидаги ясама сўзлар мавжуд.

Сифат ва сифат-равиш ясовчилар:

ҲЗН + ī -â: қоша *kôşâ* ‘тиришқоқ’, *rasâ* ‘пaco’, *girâ* ‘жаззоб’, ‘маҳкам ушлайдиган’.

От (нарса оти, мавхум от) + آسا-âsâ: گىنداسا *gombadâsâ* ‘тумбазсимон’, ‘муже آسا *mo'jezâsâ* ‘мүъжизакор’.

От (нарса оти, жонивор номлари) + سان-sân: سنگسان *sangsân* ‘тошсимон’, ‘морғ سان *morgsân* ‘кушга ўхшаш’.

От (мавхум от), сифат + مەند-mand: ژروتىند *sarwatmand* ‘бадавлат’, *xeradmand* ‘ақли’, ‘донишманд’, *dânešmand* ‘олим’.

От, сифат + سار-sâr: سبکسار *saboksâr* ‘шармисор’, *şarmsâr* ‘шармисор’, ‘енгилтак’.

От (мавхум от), феъл негизи + گار-gâr: پرھيزگار *parhêzgâr* ‘ўзини (нафси) тийган’, ‘тақводор’, *sazgâr* ‘муносиб’, ‘мувофик’; ‘кулай’.

Сифат, от (мавхум от, нарса оти, атоқли от) + وار-wâr: بزرگوار *bozorgwâr* ‘улуг’, *omaidwâr* ‘умидвор’, *mâhwâr* ‘ойлик’ ‘хар ойги’, *Masihwâr* ‘Масихдек’.

От (мавхум от) + ور-war: شنلور *kinawar* ‘кек сақловчи’, *şenâwar* ‘сузаетган’, *şo lawar* ‘шуъла сочувчи’.

От (нарса оти) + ماھوش-waš: لاله وش *mâhwâš* ‘тўзал’, ‘оига ўхшаш’, *lâlawâš* ‘тўзал’, ‘лолага ўхшаш’, *pariwaš* ‘паридек’.

От (мавхум от), феъл негизи + ناک-nâk: غضېنىڭ *ğazabnâk* ‘дарғазаб’, *xatarnâk* ‘хатарли’, *tarsnâk* ‘күркىнчли’.

Сифат, от (нарса оти) + فام-fâm: سرخ فام *sorxfâm* ‘қизил’, ‘кирмизи’, *şirfâm* ‘сүтдай’.

ҲЗН + آن-ân: سوزان *sôzân* ‘куйдирувчи’, *larzân* ‘титраб’; ‘титратувчи’, *xandân* ‘кулувчи’.

Сифат (ранг-тус билдирувчи), от (нарса оти) + گون-gun: گلگون *golgûn* ‘гулгун’, *sorxgun* ‘қизил’, ‘кирмизи’, *la'lgun* ‘ёқутдай’.

От (нарса оти, мавхум от), равиш -in: زرين ين *zar(r)in* ‘олтин(дан ясалган)’; ‘заррин’, پولادىن *pôlâdin* ‘пўлат(га оид)’, اولىن *awwalin* ‘илк’, ديرين *dêrin* ‘охирги’, ‘эски’, پسىن *pasin* ‘кейинги’.

От (мавхум от) + گىن-gin: غمگىن *şarmgin* ‘уятчан’, *ğamgin* ‘ғамгин’.

От (нарса оти, мавхум от) + آگىن-âgin: عطرآگىن *atrâgin* ‘хушбўй’, *zahrâgin* ‘захарли’.

От + ۋەك-ôk: لۇك *lajôk* ‘лофчи’, ‘мақтанчок’, *lajôk* ‘қайсар’.

От, ҲЗН + ندوك-endôk: ترسندوک *şarmendôk* ‘уятчан’, *tarsendôk* ‘кўрқоқ’.

От (нарса оти, мавхум от) + آله-âna: مردانه *mardâna* ‘мардларча’, *dalêrâna* ‘қаҳрамонларча’, دوستانه *dôstâna* ‘дўстона’.

От (нарса оти, атоқли от) + سىنگى-sangi: سنگى *sangi* ‘тош(га оид)’, *noqrayı* ‘кумуш(га оид)’, *limiyi* ‘лимои’, *irâni* ‘Эрон(га оид)’, *masihi* ‘христиан...’.

От + ۋى-wi: فرانسوى *farânsawi* ‘Франция(га оид)’.

От, сифат, равиш + آنى-âni: عصياني *nurâni* ‘нуроний’, *asabâni* ‘асабий’, تختانى *tahtâni* ‘пастки’, ‘остки’.

Эга эмаслик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар

Дарий тилида асосдан англашилган нарсага эга эмаслик белгиси *bê-*, *nâ-*, *na-*, *lâ-* ва *belâ-* префикслари орқали ифодаланади.

Хозирги дарий тилида *bê-*- префикс сермаҳсул бўлиб, от туркумiga оид сўзларга кўшилиб келади. У маҳсулдор сифат ясовчи аффикс бўлиб, ҳам аниқ, ҳам мавхум маъноли отларга кўшилади. Бу отлар ўз (туб дарий)

ва ўзлашма сўзлардан иборат бўлиши мумкин. Шу ўринда *بى bē-*- префикси билан ясалган ясама сўзларни *بى فايده bēfâyda* ‘бефойда’, *بى وфа bēwafâ* ‘бевафо’ (*بى bē-* олд кўмакчисининг отлар билан бирикувидан *بى توقف bē tawaqqof* ‘тўхтамасдан’, ‘танаффус қилмасдан’, *بى پул bē pul* ‘пулсиз’) фарқлаш зарур. Тўпланган материаллар таҳлили *بى bē-* префикссли ясама сўзларнинг сўз ясалиш, семантик, морфологик ва синтактик белгилари уларнинг сифат сўз туркумига оидлигини кўрсатди (контекстда сифатлар равиш туркумига ўта олиши эътиборга олинса, уларнинг айримлари хам сифат, хам равиш бўлиб келиши кузатилади: *بى جا bējâ* 1) ‘бекорчи’, ‘фойдасиз’; ‘ўринсиз’ (*цифат*); 2) ‘бекор(га)’, ‘бехуда(га)’; ‘зое’ (*равии*); *بى مورد bēmawred* 1) ‘ўринсиз’ (*цифат*); 2) ‘бемаврид’, ‘бемаҳал’ (*равии*) каби). Буни куйидаги жадвалда кўриш мумкин:

<i>بى bē- + от модели = 168 та сўз</i>	
<i>بى bē- + мавхум от (туб дарий)</i>	51
<i>بى bē- + мавхум от (арабий ўзлашма)</i>	79
<i>بى bē- + аник от (туб дарий)</i>	36
<i>بى bē- + аник от (арабий ўзлашма)</i>	1 <i>بى اولاد bēawlâd</i>
<i>بى bē- + аник от (европа тилларидан ўзлашган сўз)</i>	1 <i>بى بیلوت bēpilôt</i>

بى bē- + цифат модели (*بى همتا bēhamtâ*) ва *بى bē- + олмош* модели (*بى خод bêxod*) асосида 1 тадан сўз қайд қилинди. Бироқ якка ҳодисалар тизимдан ўрин олмаслиги маълум. Шунга кўра, бу ҳолатда сўз ясалиш типи хақида гап бўлиши мумкин эмас.

Ясовчи асос мураккаб бўлиши мумкин: *بى پромадар bêpadaromâdar* ‘етим’ (ота-онасиз) (бироқ *بى پدر bêpadar* 1. ‘етим’ (отасиз); 2. 1) ‘зотининг тайини йўқ’, 2) ‘олғир’; ‘муттаҳам’), *بى سروسامان bêsarosâmân* 1) ‘камбағал’, 2) ‘турмушининг тайини йўқ’ (*بى نام و نشان bênâmoneşân* ‘номъялум’, ‘ном-нишонсиз’, *بى پشت و پناه bêpoštopanâh* ‘химоясиз’ каби (16 та сўз учради).

بى bē- префикси ёрдамида отлардан қуйидаги маъноли сифатлар ясалади:

1. *بى bē-* префикси а) инсон тана аъзосини билдирувчи аник отларга қўшилиб, шахсга оид характер-хусусият, хосса-ҳолатларни ифодаловчи кўчма маъноли сўз ясади: *بى دست bêdast* ‘ожиз’, *بى دل bêdel* ‘ғамгин’, ‘маъюс’; ‘умидсиз’; ‘мунгли’, *بى سر bêsar* 1) ‘назоратсиз қолган’, ‘қаровсиз’, ‘бебош’, 2) ‘итоатсиз’, ‘кулоқ солмайдиган’, 3) ‘шўх’, ‘ўйинқароқ’ (*بى جگر bêjegar* ‘кўрқоқ’, ‘юраксиз’, ‘иродасиз’):

این‌ها عبارت‌بودند از سوداگران خرد فروش و افراد بى کمر ... که با یک بهانه چند روز سر کار نمی‌رond (23, 23)

Inhâ ‘ebârat budand az sawdâgarân-e xordaforôš wa afrâd-e békamar ... ke bâ yak bahâna čand rôz sar-e kâr namêrawand

‘Булар майда савдогарлар ва бирор баҳона билан бир неча кун ишга бормайдиган бекорчи (ишёқмас) кишилар эдилар’;

б) инсон билан боғлиқ маданий-ижтимоий, ахлоқий ва маънавий тушунчаларни билдирувчи мавхум отларга қўшилиб, асосдан англашилган белги-хусусият, ҳолатга эга эмаслик маъноларини англатувчи сифатлар ясади: *بى گنâh bêgonâ(h)* ‘бегуноҳ’, *بى استعداد bêeste dâd* ‘истеъодсиз’, *بى تربیه bêtarbiya* ‘тарбиясиз’, ‘бетарбия’, *بى غم bêğam* ‘бегам’; ‘тинч’:

نیروهای دشمن وقت فرار مردم هم آن ها را بى غم نمی گذارد، از زمین و آسمان آنها را تعقیب کرده بر سرشار آتش می بارند (31, 14-15)

Nayrōhâ-ye došman waqt-e ferâr-e mardom ham ânhâ râ bêgam namêgozârad, az zamin wa âsmân ânhâ râ ta'qib karda bar sar-eşân âtaš mîbârand

‘Душман кучлари одамлар қочаётганда хам уларни тинч қўймайди, ер-у осмондан уларни таъкиб қилиб, устиларидан ўқ ёғдирадилар’.

2. Мавхум отларга қўшилиб, асосдан англашилган тушунчага эга эмасликни ифодалайди: бى دوام *bêtartib* ‘тартибсиз’, бى خطر *bêdawâm* ‘чидамсиз’, бى گمان *bêgomân* ‘шубҳасиз’; ‘ногаҳон’, бى ياد مى كشىم *bêxatar* ‘хатарсиз’:

خندە بى گمانى سر داد (24, 110)

Xanda-ye bêgomânê sar dâd

‘Кутитлмаган (ногаҳоний) кулги эшитилди’;

يکى بى دىگرى گفت: ما هر چه مى كشىم از دست اين آدم هاى نوياد و بى ياد مى كشىم (29, 193)

Yakê ba digarê goft: Mâ har če mîkaşêm az dast-e in âdamhâ-ye nawyâd wa bêyâd mîkaşêm

‘Бири бошқасига деди: Биз қанча тортмайлик, шу билган-билмаган одамларнинг кўлидан тортамиз’.

3. Аниқ отлар билан бирикиб, асосдан англашилган предметга эга эмасликни билдирувчи сифатлар ясади: بى زمين *bêzamin* ‘ерсиз’, بى دانه *bêdâna* ‘уругсиз’.

4. Баъзи ҳолларда ясама сўзларнинг отлашиши кузатилади: بى سكه *bêsekka* ‘тасвирсиз танга’, بى سيم *bêsim* ‘[радио]телефраф’, بى يداد *bêdâd* ‘ноҳаклик’, ‘зўравонлик’.

5. بى bê- префикси отларга қўшилиб, асосдан англашилган тушунчанинг умуман йўклигини эмас, балки кам даражада эканлигини ифодалай олади: بى حال *bêhâl* ‘холсиз’, بى تاب *bêâdat* ‘хилват’, بى تаб *bêtâb* 1) ‘безовта’, ‘бетоқат’, 2) ‘тинкаси куриган’, ‘холсиз’.

6. Айрим сифатларга қўшилиб, асосдан англашилган белгининг мавжуд эмаслигини билдиради: بى همتا *bêhamtâ* ‘мислсиз’, ‘тенги йўқ’ (1 та мисол учради).

‘nâ- префикси ҳам маҳсулдор сифат ясовчи аффикс бўлиб, от, сифат, сифатдош, ҳозирги ва ўтган замон феъл негизлари билан бирикади. بى bê- префиксидан фарқли равишда, نâ- нинг аниқ отлар билан бирикуви деярли қайд қилинмади (nâkas, nâciz, nâensân, nâzan дан ташқари):

نâ - + от модели = 44 та сўз	
نâ - + от (туб дарий)	20
نâ - + от (арабий ўзлашма)	24
نâ - + сифат модели = 43 та сўз	
نâ - + сифат (туб дарий)	30
نâ - + сифат (арабий ўзлашма)	13
نâ - + ҳозирги замон феъл негизи = 20 та сўз	
نâ - + ўтган замон феъл негизи = 3 та сўз	
نâ - + ҳозирги замон сифатдоши = 4 та сўз	
نâ - + ўтган замон сифатдоши = 14 та сўз	
نâ - + келаси замон сифатдоши = 4 та сўз	

Ясама сўзлардан эса ى -i суффикси (پاي مصدري *yâ-ye masdari*) орқали мавхум отлар ясалади (54 та сўз учради).

‘nâ- префиксининг маънолари

1. نâ- префикси от туркумига оид сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган тушунчага эга эмасликни ифодалайди: نامىد *nâomêd*

‘ноумид’, *nâkâm* ‘омадсиз’, *nâgozir* ‘муқаррар’, ‘иложсиз’, ‘ноилож’, *nâmorâd* ‘муродига етмаган’, ‘бахтсиз’.

2. Сифат туркумiga оид сўзларга қўшилиб, инкор маъносини билдиради, яъни эмас сўзи англатган маъно вазифасида қўлланади: *nââbâd* ‘нообод’ (*обод бўлмаган*), *nâxôš* ‘ёқимсиз’ (*ёқимли эмас*), *nâsakka* ‘ўтгай’ (*қариндош эмас*), *nâbexrad* ‘билимсиз’, ‘нодон’ (*дона оқил/эмас*), *nâtomken* ‘мумкин бўлмаган’, ‘имконсиз’. Аин әрزوҳаи ник, بدون حضور ارزشهاي متعالي حقوق بشر در هر لایه بی از زنگی و روزگار ما، ناممکن است (14)

In ârezôhâ-ye nêk, bêdun-e hozur-e arzešhâ-ye motââli-ye hoquq-e başar dar har lâya-yê az zendagi wa rôzgâr-e mâ, nâtomken ast

‘Бу эзгу орзулар инсон ҳуқуқларининг юксак қийматисиз бизнинг турмуш ва шарт-шароитларимиз замирида мумкин эмас’.

3. *на-* префикси ҳозирги замон феъли негизларига бирикиб, асосдан англашилган маънога эга эмасликни билдиради. Маълумки, яримаффикслар деб ҳисобланувчи ҳозирги замон феъли негизлари қўшма сўзнинг иккинчи таркибий қисми сифатида ҳам қаралади (12). Улар суффиксларга ҳам киритилади (6, 98). Шунингдек, улар ясовчи асос сифатида қўлланиши мумкин (6, 13): *найаб* *nâyâb* ‘камёб’, *нэпсенд* *nâpesand* ‘номаъкул’, ‘номуносиб’, *нахован* *nâxân* ‘саводсиз’, *надан* *nâdân* ‘нодон’, ‘жохил’, *нашнис* *nâsenâs* ‘нотаниш’, ‘номаълум’, *натраш* и *натораш* *nâtarâšonâxarâš* ёки *натораш* и *натраш* *nâxarâšonâtarâš* ‘келишмаган’, ‘беўхшов’, ‘қўйпол’ каби. *на-* + ҳозирги замон феъли негизи (асосан *pazir*)дан иборат яримаффикслар эса сўз ясалишида фаол саналади: *антقال на пазир ejtenâbnâpazir* ‘муқаррар’, ‘шак-шубҳасиз бўладиган’, *хастеги на пазир enteqâlnâpazir* ‘ифодалаб бўлмайдиган’, *хастагина пазир xastaginâpazir* ‘чарчамас’, ‘толмас’, ‘сергайрат’, *хданатрс xodânâtars* ‘шафқатсиз’, ‘ваҳший’. Материалларимиз таҳлили *на-* префикснинг ўтган замон феъли негизига бирикуви каммаҳсул эканлигини кўрсатди: *нашаисст* *nâshâyest* ‘виждонсизлик билан қилинган’ (*ҳаракат*); ‘зўравонлик’, *nâdôxt* ‘тиклимаган’, *набуд* *nâbud* ‘нобуд’ (3 та мисол учради).

4. *на-* префикси сифатдошларга қўшилиб, асосдан англашилган тушунччанинг инкорини билдиради: *набин* *nâbinâ* ‘кўр’, *нахвана* *nâxânâ* ‘ноаник’, ‘ўқиб бўлмайдиган’, *нашнава* *nâsenawâ* ‘эшитмайдиган’, *надиде* *nâdida* ‘тажрибасиз’, *нахвонде* *nâxânda* ‘чақирилмаган’, *нағфет* *nâgofta* ‘айтилмаган’, ‘эслатиб ўтилмаган’, *наамоҳтти* *nâmôxtani* ‘қўлга ўргатиб бўлмайдиган’, *намордни* *nâmôrdani* ‘ўлмайдиган’, ‘ўлмас’:

... нағфет нманд ке др аин миан, тудад зиади аз шаурарн جوان, شعر خوانдинد ... (30)

... *nâgofta namânad ke dar in miyân, te 'dâd-e ziyâd-ê az šâ'erân-e jawân se'r xândand*

‘...таъкидлаш (айтиш) керакки (айтилмай қолмасин), бу даврада ёш шоирларнинг кўпчилиги шеър ўкирдилар...’;

бисиар گъяишиш нағфет манде буданд (25)

Besyâr gaphâ-yaš nâgofta mânda budand

‘Жуда кўп гаплари айтилмай қолган эди’.

5. *на-* префикси *на-* нинг алломорфи сифатида қайд этилади (9, 147). Бироқ бизнинг материалимизда *на-* префикснинг ўтган замон сифатдоши билан ясалган 3 та *нданст* (*nâdânesta* ‘билимсадан’, ‘бехосдан’; *нашнида gereftan* ‘эшитмасликка олмоқ’), *нтрашибиде* گرفтен *natarâšida* ‘соҷ-соқоли олинмаган’; ‘тарашланмаган’), келаси замон сифатдоши билан ясалган 2 та *нараziroftani* (*нарэзирфти* *nâraziroftani* ‘тўғри (мувофиқ) келмайдиган’, *намордни* ‘ўлмас’) ва қисқартирилган инфинитив билан бирикувидан 1 та *nabud* ‘йўқлик’, ‘номавжуд’) мисол учради.

Дарий тилида араб тилидан ўзлашган **لâ-** ва **belâ-** (ъ *lā-* инкор юкламасининг *bi-* олд кўмакчиси билан бирикмаси) инкор префикслари мавжуд бўлиб, араб сифатдош ва масдарлари билан бирикиб, сифат ва равиш ясайди.

Баъзан уларнинг туб дарий сўzlари билан бириккан шаклларини учратиш мумкин: *belâdarang* ‘кечикирмасдан’, ‘тезда’ каби.

Кузатишлар дарий тили лексикасида **لâ-** префиксига нисбатан **لâ-** префиксиги билан ясалган сўzlар кўплигини кўрсатди.

لâ- + om (арабий ўзлашма) — 10 та сўз, لâ- + om (туб дарий) — 1 та сўз (<i>لâcâr</i> = <i>nâcâr</i>)
لâ- + сифат (арабий ўзлашма) — 1 та сўз (<i>لâmomken</i>)
لâ- +сон (арабий ўзлашма) — 1 та сўз (<i>lâsâni</i> = <i>bêhamitâ</i>)
لâ- belâ- + om (арабий ўзлашма) — 16 та сўз, لâ- belâ- + om (туб дарий) — 1 та сўз (<i>belâdarang</i>)

Таҳлиллар *nâ-* префиксиги отларга қўшилиб асосдан англашилган тушунчага эга эмасликни ифодалаганда, баъзан *bê-* префиксиги билан ўзаро синонимик муносабатини кўрсатди: *bêqarâr* = *nâqarâr* ‘тинч (тек) тура олмайдиган’, ‘безовта’, ‘бетинч’; ‘ташвишли’, *bêensâf* = *nâensâf* ‘ноинсоф’, ‘инсофсиз’ (форс тилида *nâ-* префиксиги варианти мавжуд эмас):

نا قرار — بى قرار *nâqarâr* (18, 906) *bêqarâr* (16, 901)
خودرا دهان دروازه رسانده بودم که ناقرار از پشت پرده تاق پرسان کرد (16, 16)

Xôd râ dahân-e darwâza rasânda budam ke nâqarâr az pošt-e parda-ye tâq porsân kard

‘Эшик олдига етган эдимки, эшик пардаси ортидан безовта сўради’.
نانصاف — بى انصاف *nâensâf* (18, 901) *bêensâf* (19, 37)
نانصاف ها همان قدر نمی سنجند که همین آدم چرا این طور شده

Nâensâfhâ hamânqadr namêsanjand ke hamin âdam čerâ intawr šoda
‘Ноинсофлар шунчалик ўйлашмайдики, бу одам нега бундай бўлди деб’.

Баъзан синонимик қаторни ташкил этган сўzlарнинг бирида маъно кенгайиши рўй берган: *bêxodâ* ‘дахрий’ — *nâxodâ* 1) ‘дахрий’; 2) ‘ваҳший’, ‘бадкирдор’, *békâra* 1) ‘уқуви йўқ’; ‘фойдасиз’ (одам), 2) ‘кераксиз’ (нарса); масалан, *čizhâ-ye békâra* ‘эски-туски’, ‘лаш-луш’) — *nâkâra* (шунингдек, *nâkârawobékâra*) 1) ‘кўлидан иш келмайдиган’; ‘фойдасиз’, ‘кераксиз’ (одам); 2) ‘бефаросат’, ‘калавак’.

Бир ясовчи асосга ҳар хил инкор префиксарининг қўшилувидан бошқа-бошқа маъноли ясама сўzlар ҳосил бўлиши кузатилади: *nâ'elâj* ‘ноилож’; ‘мажбуран’, бирок *lâ'elâj* ‘бедаво’, ‘тузатиб бўлмайдиган’, бикар *békâr* ‘ищиз’ — *nâkâr* ‘фойдасиз’ (11), *békas* ‘кимсасиз’ — *nâkas* ‘нокас’, *bêzan* ‘бўйдок’ — *nâzan* ‘нокас’ (11) (*aël ҳaқида*), *bêcîz* ‘камбагал’ — *nâcîz* ‘озгина’; ‘арзимас’. Ясама сўzlарнинг бири тўғри, иккинчиси қўчма маънода қўллангани сабабли ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олмайди.

Куйидаги жадвалда таҳлилга тортилган *bê-*, *nâ-*, **لâ-** ва **belâ-** префикслари иштироқидаги ясама сўzlарнинг фоизли нисбатини кузатиш мумкин:

بى bē-	170 та сўз	50,3 %
نâ nā-	132 та сўз	39,1 %
لâ belâ-	17 та сўз	5 %
لâ lâ-	13 та сўз	3,8 %
نا na-	4 та сўз	1,8 %

Бироқ ҳозирги дарий тилида уларнинг қўлланилиш даражаси бир хил эмас. Фактик материаллар таҳлили қўйидаги натижаларни кўрсатди:

نâ nā-	40 та сўз	62,5 %
بى bē-	23 та сўз	35,94 %
نا na-	1 та сўз	1,56 %
لâ lâ-	0	0 %
لâ belâ-	0	0 %

Келтирилган рақамлар ҳозирги дарий тилида بى bē-, نâ nā- — маҳсулдор, نا na- — каммаҳсул, لâ lâ- ва لâ belâ- — маҳсулсиз префиксгар эканлигини билдиради. لâ lâ- ва لâ belâ- инкор префикслари узоқ асрлар давомида араб сўзлари орқали ўзлашган ва ноизчил аффикслар хисобланади. نâ nā- префиксининг بى bē- га нисбатан юқори валентлиги эса унинг маҳсулдорлик даражасини оширади.

Хулоса. Мақола мавзуи бўйича материаллар таҳлили қўйидаги хулосаларга олиб келади:

1. Дарий тилида нисбий белги билдирувчи сифат ясовчилар — ى -i (پای نسبت yâ-ye nesbat), آسا -âsâ, سار -sân, وار -wâr, وش -waš, فام -fâm, گون -gun, ین -in, آنه -âna ёрдамида ясалган сифатларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган хусусият — белгини шу типдаги сўз ясовчилар қўшилган сўз англатган нарсага, ҳаракатга нисбатлаб ифодалаш, нисбатли (оидлик, хослик каби) белгини билдиришdir.

2. Дарий тили лугат таркибининг янги-янги бирликлар билан тўлиб, бойиб боришида — پای نسبت -i суффиксининг алоҳида ўрни бор: у чексиз валентликка эга ва бу сифатларга хос категориал маъно билан изоҳланади. Ҳозирги дарий тилида ى -i суффиксининг вазифаси янада кенгайди: унинг шахс оти вазифасида қўлланиши фаоллашди. ى-i суффиксининг фонетик варианти وی -wi нинг дарий ва форс тилларида қўлланишидаги тафовутлар сақланиб қолган. Дарий тилида وی -wi формантининг форс тилидан фарқли сўз ясаш имконияти мавжуд.

3. Эгалик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар: گار -â, مند -mand, گار -gâr/-egâr, کار -kâr, ند -endâ, ور -war, ناک -nâk, آن -ân, گین -gin, آگین -âgin, و -i, وک -ôk, آئی -âni билан ҳосил қилинган сифатлар бир умумий, яъни белгининг ортиқ-камлиги, кучли-кучсизлиги кабилардан қатъи назар, эгалик белгиси билан бир гурухни ташкил этади. Бу турга оид сифат ясовчиларнинг ҳар бири ўзига хос хусусияти (белгидаги ортиқ-камлик, кучли-кучсизлик ва ш.к.ни қайд этиш-этмаслик) билан бир-биридан фарқланади. Бу хусусиятлар уларнинг сифат ясащдаги маҳсулли/маҳсулсизлик, сермаҳсул/каммаҳсуллик ҳолатига таъсир килади.

4. Дарий тилида сифат сўз туркумида, отлардан фарқли равища, префиксал сўз ясалиши маҳсулдор. Асосдан англашилган нарсага эга эмаслик белгиси بى bē-, نâ nā-, نا na-, لâ lâ- ва لâ belâ- префикслари орқали ифодаланади. Ҳозирги дарий тилида بى bē-, نâ nā- — маҳсулдор, نا na- — каммаҳсул, لâ lâ- ва لâ belâ- — маҳсулсиз префикслардир. نâ nā- префиксининг بى bē- га нисбатан юқори валентлиги (сўз ясалиш асоси

вазифасида от, сифат, феъл негизи, сифатдош кела олади; *بـ* - префикси эса асосан отларга бирекади) унинг маҳсулдорлик даражасини оширади. Инкор префикслари семантик жиҳатдан бир хил, бироқ уларнинг ўзаро синонимик муносабатга киришуви — бири ўрнида иккинчисининг кўлланиши кам учрайдиган ҳодисадир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимова Х. Дарий тилида соматизмларнинг структур ва семантик таснифи: Филол. фан. номз. ... дис. — Тошкент, 2005. — 138 б.
 2. Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка дари. — М.: Наука, 1973. — 152 с.
 3. Киселева Л.Н., Миколайчик В.И. Дари-русский словарь. — М.: Русский язык, 1986. — 752 с.
 4. Основы иранского языкоznания. Среднеиранские языки. — М.: Наука, 1981. — С. 69.
 5. Основы иранского языкоznания. Новоиранские языки: западная группа, прикаспийские языки. — М.: Наука, 1982. — С. 214.
 6. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 199 с.
 7. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. — М.: Изд-во МГУ, 1975. — 206 с.
 8. Персидско-русский словарь. В 2-х т. — М.: Русский язык, 1985. — С. 106, 567.
 9. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного персидского литературного языка. — М.: «Восточная литература» РАН, 2001. — 600 с.
 10. Уралов Х.У. Научно-техническая терминология современного языка дари. — Ташкент: Фан, 1990. — 102 с.
 11. Фарҳади Р. Разговорный фарси в Афганистане. — М.: Наука, 1974. — 214 с.
 12. Чавчавадзе Т.А. Именное словосложение в новоперсидском языке. — Тбилиси: Мецниереба, 1981. — 374 с.
 13. Чхеидзе Т.Д. Именное словообразование в персидском языке. — Тбилиси: Мецниереба, 1969. — 141 с.
14. به مناسبیت ساختمین سالگرد اعلامیه جهانی حقوق بشر // www.ruvr.ru (04.12.2008)
15. پایان زنگی نورجهان // از داستانهای تاریخی ادبیات کهن افغانستان // P30World Forums.htm
16. تقی واحدی دای پولاد. گلیمباف. — کابل: انجمن قلم افغانستان، ۱۳۸۶ ش. — ص ۱۶.
17. تلاش محمدی برای معرفی ادبیات داستانی افغانستان کارشناسانه است // آتنی بان htm
18. حسن انوشه، غلامرضا خدابنده لو. فارسی ناشنیده: فرهنگ واژه ها و اصطلاحات فارسی و فارسی شده کاربردی در افغانستان. — تهران: نشر قطره، ۱۳۹۱. — 1016 ص.
19. حسین حیدریگی. سنگ و سیب. — تهران: عرفان، ۱۳۸۲ ش. — ص ۳۷.
20. حسین فخری. گرگ ها و دهکده. — کابل: وزارت اطلاعات و کلتور ج.د.ا، ۱۳۴۸ ش. — ص ۳۴.
21. حکایت کرزای و بدماش شکارچی // شبکه اطلاع رسانی افغانستان. // www.afghanpaper.com
22. خسرو کشانی. اشتقاق پسوندی در زبان فارسی امروز. — تهران، ۱۳۸۱. — ص. ۲۴.

23. روایت. زیر نظر محمد حسین محمدی. — تهران — کابل: تاک، ۱۳۸۷—۱۳۹۰ش (جلد ۶). — ص ۲۳/۶.
24. سالم سابق. دشت های طوفانی (رمان). — کابل: اتحادیه نویسندهای ج.د.ا، ۱۳۶۵ش. — ص ۱۱۰.
25. سپوژمی زرباب. تذکره // http://www.kotiposti.net/msaleha/nai_8/sh_11/p_%204.html
26. سخیداد هائف. پای چوبین، دست آهنین // آسمایی: ۲۰۰۸.۱۱.۲۳
27. فهرست واژه‌های متقاوت در فارسی افغانستان و ایران // <https://dictionary.abadis.ir/>
28. کلیات صوفی عشقی. به اهتمام عبدالحید وهاب زاده. — تهران: علوی، ۱۳۷۷ش. — ص ۲۵۶، ۱۲۵، ۱۳۱.
29. محمد آصف سلطان زاده. عسکر گریز. — تهران: آگه، ۱۳۸۴ش. — ص ۱۹۳.
30. مراسم بزرگداشت از استاد رهنورد زرباب در کابل // <http://www.kabuli.org/archives/literature/001200.php>
31. میدان هوایی گردیز (مجموعه خاطرات جهاد افغانستان). به کوشش حمزه واعظی. — تهران: حوزه هنری، ۱۳۷۵ش. — صص ۱۴-۱۵.

References

1. Alimova Kh., *Dariy tilida somatizmlarning struktur va semantik tasnifi* (Structural and semantical classification of somatisms in the Dari language), Candidate of philological Sciences. Dissipation, Tashkent, 2005, 138 p.
2. Kiselyeva L.N. *Ocherki po leksikologii yazyka dari* (Essays on the lexicology of the Dari language), Moscow, Nauka Publ, 1973, 152 p.
3. Kiselyeva L.N., Mikolaychik V.I., *Dari-russkiy slovar'* (Dari-Russian dictionary), Moscow, Russkiy yazyk Publ., 1986, 752 p.
4. *Osnovy iranskogo yazykoznanija. Sredneiranskiye yazyki* (Basics of Iranian linguistics. Middle Iranian languages), Moscow, Nauka Publ, 1981, p.69.
5. *Osnovy iranskogo yazykoznanija. Novoiranskiye yazyki: zapadnaya gruppa, prikaspiyskiye yazyki* (Basics of Iranian linguistics. New Iranian languages: Western group, Caspian languages), Moscow, Nauka Publ, 1982, 214 p.
6. Peysikov L.S. *Ocherki po slovoobrazovaniyu persidskogo yazyka* (Essays on the word-formation of the Persian language), Moscow, Moscow St. Univ. Publ., 1973, 199 p.
7. Peysikov L.S. *Leksikologiya sovremenennogo persidskogo yazyka* (Lexicology of the modern Persian language), Moscow, Moscow St. Univ. Publ., 1975, 206 p.
8. *Persidsko-russkiy slovar'* (Persian-Russian dictionary), in two volumes, Moscow, Russkiy yazyk Publ., 1985, pp. 106, 567.
9. Rubinchik Yu.A., *Grammatika sovremenennogo persidskogo literaturnogo yazyka* (Grammar of the modern Persian literary language), Moscow, Vostochnaya literatura Publ., 2001, 600 p.
10. Uralov X.U., *Nauchno-tehnicheskaya terminologiya sovremenennogo yazyka dari* (Scientific and technical terminology of the modern Dari language), Tashkent, Fan Publ., 1990, 102 p.

11. Farhadi R. *Razgovornij farsi v Afganistane* (Conversational Farsi in Afghanistan), Moscow, Nauka Publ., 1974, 214 p.
12. Chavchavadze T.A. *Imennoye slovoslojenije v novopersidskom yazyke* (Nominal compounding in the New Persian language), Tbilisi, Metsniyereba Publ., 1981, 374 p.
13. Chxeidze T.D., Imennoye slovoobrazovaniye v persidskom yazyke (Nominal word-formation in Persian). Tbilisi, Metsniyereba Publ., 1969, 141 p.
14. *Ba monaasabat-e shastomin saalgard-e e'laamiya-ye jahaani-ye hoquq-e bashar* (On the occasion of the sixtieth anniversary of the Universal Declaration of human rights), available at: www.ruvr.ru (04.12.2008).
15. *Paayaan-e zendagi-ye Nurjahaan. Az daastaanhaa-ye taarikhi-ye adabiyaat-e kohan-e* (End of life. historical stories of ancient literature of Afghanistan), Afghaanestaan, P30World Forums.htm
16. *Taqi Waahedi Daay Pulaad. Gelimbaaf* (Taghi Dai steel unit. Klimbaf), Kabul: Afghanistan pen Association, 2006. 16 p.
17. *Talaash-e Mohammadi baraaye mo'arrafi-ye adabiyaat-e daastaani-ye Afghaanestaan kaarshenaasaana ast* (Mohammadi's attempt to introduce Afghanistan's fiction literature is expert), ATI ban.htm.
18. Hasan Anusha, Gholaamrezaa Khodaabanda Loo., *Faarsi-ye naashenida: farhang-e waazhahaa wa estelaahaat-e faarsi wa faarsi shoda-ye kaarbordi dar Afghaanestaan* (Persian unknown: Persian and Persian dictionaries and terms applied in Afghanistan, Tehran: Drop Publishing, 1391, 1016 p.
19. Hoseyn Haydarbegi, *Sang wa seeb* (Stones and apples), Tehran: Erfan, 2003. 37 p.
20. Hoseyn Fakhri, *Gorghaa wa dehkada* (Wolves and villages), Cable: Ministry of information and clitoris C.D.Uh, 1948. 34 p.
21. *Hekaayat-e Karzaay wa badmaash shekaarchi* (Karzai and badmash Hunter anecdote), Afghanistan information network. Available at: www.afghanpaper.com
22. Khosrow Keshaani, *Eshteqaaq-e paswandi dar zabaan-e faars-ye emruz* (The derivation in Persian contemporain), Tehraan, 1381, 24 p.
23. *Rewaayat. Zeer-e nazar-e Mohammad Hoseyn Mohammadi* (Narrative). (Narrative, Under the supervision of Muhammad Hussein Mohammadi), Tehran-Kabul: Tak, 1387–1390 s (Volume 6). P.S. 6:23.
24. Saalem Saayeq, *Dashthaa-ye tufaani* (Stormy Plains), Cable: Writers Union C.D.Uh, 1965. 110 p.
25. Spuzhmay Zaryaab. Available at: http://www.kotiposti.net/msaleha/nai_8/sh_11/p_%204.html
26. Sakhidaad Haatef, *Paa-ye choobin, dast-e aahanin* (Wood leg, iron hand), Asthma: 23.11.2008
27. List of different words in Persian Afghanistan and Iran. Available at: <https://dictionary.abadis.ir>
28. *Kolliyyaat-e sufī-ye ashqari* (Sufi general love), By Abdul Hamid wahhabzadeh, Tehran: Alavi, 1998. pp. 125, 131, 256

-
29. Mohammad Aasef Soltaan Zaada, *Askar-e goreez* (Askar getaway) Tehran: AGH, 2005. 193 p.
 30. Maraasem-e bozorgdaasht az ostaad Rahnaward Zaryaab dar Kaabol (Commemoration of Master Rahnvard zariab in Kabul), available at: <http://www.kabuli.org>
 31. Gerdiz Airfield (*Afghanistan jihad memories*). By Hamza preacher. Tehran: Art District, 1995. pp. 14–15.